

ЖВАНКО Л.М.

БІЖЕНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР (1914–1918 РР.). –

Х.: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. – 568 с.*

Велика війна 1914–1918 рр. стала грандіозним випробуванням для людської цивілізації, кардинально змінивши геополітичне та етносоціальне обличчя європейського континенту. Вона принесла не лише катастрофічні руйнування, численні жертви на полях битв, але і трансформувала систему моральних орієнтирів, нівелювала саму цінність людського життя. У суспільстві було змінено систему соціальних ролей і на арену вийшли нові групи – біженці, депортовані, військовополонені, об'єднані сучасною західною історіографією узагальнюючим поняттям – «переміщені особи».

У переддень 100-річчя початку Першої світової війни, вчені, які займаються цією проблематикою, підводять деякі підсумки своєї роботи. Історія цього збройного конфлікту, безсумнівно, значно поповниться новими розробками, а малодосліджені її проблеми отримають новий імпульс. До порівняно нових аспектів вивчення слід віднести тематику біженства, яка, як складова частина соціальної історії цього періоду, досить тривалий час перебувала поза увагою істориків. Знаковою у вивченні цієї проблематики є третя за п'ять років монографічна робота Л.М.Жванко, української дослідниці, члена Російської Асоціації істориків Першої світової війни, «Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.)». У 2009 р. вона вперше у пострадянській історіографії опублікувала збірник документів «Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.)» (Харків, 2009 р., 360 с.), присвячений одній із ключових гуманітарних проблем Великої війни¹. Фактично можна говорити про вдалий авторський проект, що складається з взаємодоповнюючих наукових робіт. Нова книга присвячена біженству як комплексній проблемі, з якою зіткнулися всі учасники військового конфлікту, але найбільш імперія Романових. При цьому дослідниця, розглядаючи цю проблему на прикладі українських губерній, деякі свої висновки часто проектує на подібні процеси на рівні всієї царської Росії. Насамперед слід відзначити важливість та актуальність теми, яку обрала Л.М.Жванко для свого дослідження. Коли питання походження Першої світової війни, особливості економіки того часу, розвиток міжнародних відносин у період 1914–1918 рр. та суто військові аспекти цієї війни в радянській історіографії отримали висвітлення, то така важлива дослідницька проблема, як «людина на війні» – тобто історія військовополонених, біженців та ін., взагалі залишалася поза увагою радянських істориків.

Цікавим, на нашу думку, є й епіграф, покликаний стати лейтмотивом запропонованого читачеві твору. Епіграфом до цієї книги Л.М.Жванко взяла цитату зі статті «Рознесені бурею», яка опублікована в одній з одеських газет 1916 р.: «Для нас це так просто, так звично. Біженці – і цим все сказано. А про це жахливе явище наших днів багато говоритимуть наші нащадки. Історія запише на

* Переклад рецензії з російської мови – Олена Кравченко (Харків).

¹ У першій книзі Л.М.Жванко «Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.)» (Харків, 2007 р., 224 с.) є параграф, присвячений проблематиці біженців в останній рік Першої світової війни.

своїх скрижалях: «Переселення народів». Дійсно, вже сучасні західні історики і, зокрема, британський дослідник цієї проблематики П.Гатрелл вказав, що в 1915 р. вся Росія прийшла в рух, такою потужною за своїми масштабами була евакуація цивільного населення західних окраїн імперії.

Дослідження охоплює період Першої світової війни, відображаючи діяльність у цій сфері влади і суспільства Російської імперії, Української Центральної Ради (далі – УЦР), Української Народної Республіки (далі – УНР) та Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. Зрозуміло, що після 11 листопада 1918 р. страждання біженців ще не закінчилися, як не сталося цього і з падінням гетьманату 14 грудня того ж року та приходом до влади в Україні Директорії. І все ж логічною кінцевою датою, як вважає Л.М.Жванко, є 14 грудня 1918 р., оскільки саме урядовим структурам Української Держави вдалося розпочати повномасштабний процес повернення додому біженців, а в частині евакуації іноземців майже завершити його. У кінці 1918 р. на українських землях почалися зовсім інші політичні процеси, а отже, перед її владою з'явилися й інші пріоритети внутрішнього та зовнішнього розвитку (с.22). Такі часові рамки, які охоплюють війну цілком, вперше використані у вивченні проблеми біженства, а це дозволяє простежити динаміку процесів, зробити певні висновки і вивести деякі закономірності. У територіальному аспекті охоплений «східний вектор біженства», тобто українські землі, що перебували у складі Російської імперії, а після її падіння стали основою для створення Української Народної Республіки і Української Держави. При цьому слід зауважити, що Таврійську губернію за часів Російської імперії авторка розглядає лише в межах трьох повітів Степової України – Бердянського, Дніпровського і Мелітопольського, на землях яких під час УЦР була створена Таврійська губернія, а за гетьманату – Таврійська округа.

Структура видання достатньо обґрунтована і складається із вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку джерел та літератури. Як позитивний момент слід відзначити наявність анотацій англійською, німецькою та російською мовами. Слід зазначити, що кожен розділ складається з декількох параграфів, що полегшують читання і свідчать про вміння автора структурувати роботу.

У вступі Л.М.Жванко коротко звертає увагу на еволюцію цього явища в 20–40 рр. ХХ ст., показуючи, що зростання кількості біженців призвело до створення міжнародних структур під егідою ООН та розробки правової бази вирішення цієї проблеми. Далі подано короткий історіографічний огляд української, російської та європейської літератури, яку дослідниця відшукала в десяти бібліотеках трьох країн. Із них варто виділити такі провідні: Національна бібліотека України імені В.Вернадського (Київ), бібліотека Польської академії наук (Варшава), бібліотека Ягеллонського університету (Краків), Державна публічна історична бібліотека (Москва). Л.М.Жванко, опрацювавши значний пласт літератури, дійшла висновку, що «... цілісного дослідження, що розкриває еволюцію біженства під час Російської імперії, УЦР і Української Держави поки що не існує» (с.13). При цьому слід враховувати і той факт, що на вивчення біженства довгі роки було накладено табу, ця тема вважалася неактуальною, другою і тепер вимагає вивчення фактично з нуля українськими, російськими

істориками, ученими з інших країн. Тому Л.М.Жванко, вивчаючи український аспект біженства цього періоду, використала значну джерельну базу низки українських архівів.

У першому розділі «Біженство на українських землях під час Російської імперії», авторка розглядає проблематику біженства в Російській імперії, і зокрема, його появу, статистику, створюючи соціоетнічний та статеві віковий портрет. Далі вона аналізує характер евакуації та поняття «біженець», «виселенець», «евакуація», «депортація». Важливими моментами в роботі було визначення кількості біженців. Так, на весну 1916 р., за підрахунками Тетянинського комітету, в Російській імперії осіло 3 306 051 біженець. На 1 листопада 1916 р. їх було зареєстровано вже 3 573 471, з яких – 761 245 проживало в Україні. Іншими словами, майже кожен четвертий біженець проживав в Україні. Цим самим можна стверджувати, що зі збільшенням чисельності біженців на загальноімперському рівні така тенденція відзначалася й щодо українських земель. В Україні, за підрахунками авторки, протягом війни тимчасовий притулок знайшли представники понад 20 національностей – українці, росіяни, білоруси, поляки, німці, латиші, литовці, естонці, євреї, чехи, словаки, молдавани, румуни, серби та ін. Окремий сюжет присвячено жінці-біженці, яка була змушена взяти на себе відповідальність за сім'ю в той час, коли чоловік воював, перебував у полоні чи вже був убитий. Вона змінила свою соціальну роль, перетворившись із пасивної «берегині домашнього вогнища» на годувальницю родини, змушену йти працювати. При цьому Л.М.Жванко вступає в заочну дискусію із британським колегою П.Гатреллом із приводу відчуття свободи, яке мала частина жінок-біженок.

Дослідниця аналізує законодавчу базу і державну систему органів із надання допомоги цій категорії населення. При цьому вона робить досить сміливий висновок, називаючи Тетянинський комітет державною структурою з надання допомоги біженцям. Досить цікаво розглянуто питання створення різних громадських організацій, що опікувалися біженцями: етнічних, «дамських комітетів», єпархіальних комітетів та ін. Останній параграф цього розділу висвітлює напрями допомоги біженцям – надання підтримки на шляхах руху, відкриття мережі пунктів харчування і медичних пунктів, забезпечення вже на місці прибуття харчуванням, одягом і взуттям, пошук роботи для них, організація лікування хворих і т.д.

Л.М.Жванко вказує, що проблема біженців для Російської імперії, а, отже, і українських земель, які входили до її складу, стала надзвичайно складною сторінкою її внутрішнього життя. Для офіційної влади ця нова суспільна група виявилася важкою ношею і непередбаченою реальністю. Держава не завжди адекватно і дієво реагувала на породжені війною соціальні виклики. І в результаті, як пише дослідниця, не могла впоратися власними силами та засобами з організацією ефективної допомоги біженцям, частково перекладаючи турботи про біженців на громадські організації та самоврядування, прагнучи одночасно утримати за собою контроль розподілу коштів. Керівництво соціальним захистом біженців у Російській імперії еволюціонувало від громадської благодійності до Особливої наради з улаштування біженців, яка стала виразником державної

політики в цьому аспекті. Крім того, було створено відповідну систему органів і розроблено законодавчу базу. Відправним документом у проведенні внутрішньої політики у сфері біженства стало «Положення про забезпечення потреб біженців». Його по праву можна вважати одним із перших нормативних актів у міжнародному праві ХХ ст., який визначив саме поняття «біженець». Українські землі в загальноукраїнському вимірі зіграли значну роль у формуванні системи органів допомоги біженцям. Спільними зусиллями працівників провідних громадських організацій – Всеросійського земського союзу і Всеросійського союзу міст, місцевого самоврядування різних рівнів, етнічних спілок вдалося встановити певну схему стихійного руху біженців та організувати надання їм різнопланової допомоги. До роботи у цих комітетах було залучено найбільш активну частину соціуму. Про готовність займатися благодійністю заявили українські жінки. Українське суспільство в надзвичайно складних умовах воєнного часу взяло на себе складне завдання – створити належні умови життя сотням тисяч евакуйованих. За досить короткий час ці люди отримали тимчасовий притулок, їх було забезпечено харчуванням, одягом і взуттям, медичною допомогою, було організовано навчання для дітей, зроблено спроби задовольнити духовні запити етнічних біженців.

Крім того, дослідниця зазначила, що біженство, як нове соціальне явище, слід розглядати в контексті тих морально-психологічних руйнувань, які війна принесла цивілізації. Вона зламала долі мільйонів людей, позбавила даху над головою і сім'ї, докорінно змінила ставлення до життя, релігії, культурних та духовних цінностей. Однак біженців не можна однозначно і категорично сприймати як аморфну масу, позбавлену можливості адекватно оцінювати ситуацію, піклуватися про своє життя.

У другому розділі «Українська Центральна Рада та проблеми біженців Першої світової війни» розглянуто еволюцію ставлення нової української влади до цього явища, вироблення власної нормативної бази, організацію допомоги цим людям і підготовку до їх реєвакації. Період Української Центральної Ради в новітній історії України, як відзначає Л.М.Жванко, був досить коротким. Безумовно, він позначений цілою низкою фатальних помилок, політичною короткозорістю її керівників, проте незаперечним залишається факт, що доля біженців Першої світової війни була їй небайдужа. Біженця українська влада розглядала передусім як жертву військового конфлікту без різниці станів, етнічної, релігійної, соціальної приналежності. Перехід УЦР в опозицію до Тимчасового уряду після оприлюднення в червні 1917 р. І Універсалу та створення Генерального Секретаріату зумовило необхідність вироблення власної політики щодо проблем біженства. Поступово було створено українські урядові структури – Біженецький департамент та Крайова нарада у справах біженців. Потрібно відзначити, що протягом діяльності департаменту його очолював Ю.М.Старицький, син відомого українського драматурга і громадського діяча М.П.Старицького. Місцева ланка відповідних органів залишалася майже незмінною з часу існування імперії. Були залишені на посадах і досвідчені громадські діячі. Це свідчить про спадкоємність, а не про бездумне руйнування налагодженого механізму надання допомоги біженцям. Л.М.Жванко встановила,

що нова українська влада співпрацювала з етнічними комітетами біженців, залучаючи їх керівництво до розробки програмних документів у цій сфері.

До новацій книги, безсумнівно, належить вивчення постановки проблеми біженців саме українською стороною на переговорах у Бресті взимку 1918 р. (с.334). Далі Л.М.Жванко звертає увагу читача на кроки української влади на шляху самостійного вирішення долі понад 800 тис. біженців, які в той час осіли в Україні. Ключовим юридичним документом став «Додаток до плану реєвакуації», який передбачав широку підготовчу роботу до організованого повернення додому цих людей. Планувалося вже з кінця березня 1918 р., як з'ясувала дослідниця, почати повномасштабну репатріацію біженців. Протягом березня – квітня 1918 р., незважаючи на пасивну протидію присутніх на території України австро-німецьких властей, серйозну господарську розруху, розгорнулася широка підготовча робота з утілення в життя плану повернення додому біженців. На жаль, історія внесла в ці плани свої корективи і лише влітку 1918 р. з'явилася можливість їх реалізації.

У третьому розділі «Соціальний захист біженців Першої світової війни в Українській Державі» Л.М.Жванко аналізує становлення державної політики уряду П.П.Скоропадського у сфері соціального захисту біженців, створення відповідної вертикалі центральних та місцевих органів влади, становище біженців і підготовку до процесу їх реєвакуації. Особливе місце авторка приділила розгляду питання, присвяченого поверненню додому цих людей і факторів, які йому перешкоджали. Значну увагу було приділено аналізу повернення додому іноземних біженців, українських селян Волинської та Подільської губерній, які були евакуйовані в тиллові райони Росії. Дослідниця звертає увагу на те, що «одночасна різновекторно направлена реєвакуація значної кількості населення за умови зустрічного руху українських військовополонених була дуже складним внутрішньополітичним аспектом» (с.430). У висновках до монографії Л.М.Жванко підводить підсумки свого дослідження.

До незаперечних достоїнств книги, безумовно, належать біографічні сюжети і доповнення. Біографічні нотатки, органічно вплетені в текст, так би мовити, олюднюють історію, показуючи, що різні за родом занять, світоглядом, місцем у тогочасному суспільстві, етнічною та релігійною приналежністю особи спрямовували свою силу й енергію на допомогу біженцям. Багатьох з них у недалекому майбутньому чекала більшовицька Голгофа, еміграція чи пристосування до нових політичних реалій, а потім сталінські табори і розстріли (с.23). Серед відомих діячів, які в роки війни присвятили себе наданню допомоги біженцям, були велика княжна Тетяна Миколаївна (1897–1918) – донька імператора Миколи II, О.Б.Нейдгарт (1863–1918 рр.) – відомий політичний і державний діяч, О.М.Деревицький (1859–1943 рр.) – попечитель Київського навчального округу, М.П.Урусов (1863–1918 рр.) – потомствений дворянин Катеринославської губернії, М.Д.Стражеско (1876–1952 рр.) – вчений-медик світового рівня, організатор медичної науки вже у Радянському Союзі, Г.Є.Львов (1861–1925 рр.) – російський політичний діяч, М.В.Челноков (1863–1935 рр.) – голова Московської міської думи, І.О.Алчевський – український співак, громадський діяч, син відомого харківського промисловця О.К.Алчевського.

Окремо слід звернути увагу на підготовлені авторкою 85 додатків, що складаються з таблиць, схем, двох карт, малюнків. Вони несуть значне змістове навантаження, оскільки зосереджують у собі величезний матеріал – статистичні (кількість біженців, різних установ, фінансові матеріали), структурологічні дані різного характеру (схеми губернського відділення Тетянинського комітету, Всеросійського земського союзу і Всеросійського союзу міст, органів з надання допомоги біженцям в Українській державі та ін.), інформаційні (різні списки уповноважених, членів комітетів, найменування організацій). Л.М.Жванко також зробила перелік додатків і список скорочень. Авторське бачення проблеми подано живою мовою, з доречно вставленими порівняннями, образними зворотами, які роблять читання легким і цікавим. На високому рівні і поліграфічна культура видання – оригінальна обкладинка (до речі сказати, розроблена нею ж, як і оригінал-макет всієї книги), фотографії на заставках до основних частин роботи.

Як побажання треба відзначити той факт, що книгу такого обсягу слід було б оснастити географічним та іменним покажчиками. Крім того, було б цікаво простежити еволюцію самосприйняття людини, що потрапила в статусі біженця в нові для неї умови, а після лютневих подій 1917 р., бажано було б хоча б коротенько подати сюжет про зростання (якщо таке було) етнічної свідомості польських, литовських, латиських, єврейських, білоруських, українських біженців. Цікавим видається і порівняльний аналіз перебування українських біженців в російській глибинці з аналогічним їх перебуванням в австро-угорських землях. Проте, думається, що даний аспект – швидше перспектива наукового пошуку.

Таким чином, монографія «Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.)» Л.М.Жванко – досить вдала спроба комплексного аналізу біженства як соціального явища в Україні під час війни 1914–1918 рр. Більше того, дослідниця одна з перших на пострадянському просторі розглянула цю проблему. Упевнений, що ця робота представляє безперечний інтерес не тільки для українських істориків, але й для закордонних дослідників Першої світової війни. Цікава вона буде і російським читачам, оскільки значна частина матеріалу присвячена періоду Російської імперії.

В.К.Шаццлло (Москва, Російська Федерація)